

Gradina na Kolojanju – sijelo gospodara donje Neretve

Snježana Vasilj
Sarajevo

Delta rijeke Neretve (Sl. 1) na sebe je skrenula pozornost već krajem starijeg željeznog doba, posebno od 4. st. pr. Kr. kada Teopomp, grčki pisac kojeg kasnije citira Strabon, u svojoj Geografiji (VII. 317) naglašava značaj trgovišta (ἐμπόριον) u Naronu, Neretvi gdje se, iako iskazano kroz određenu sumnju: „(...) nalazi keramičko posuđe s Hiosa i Tasosa“.¹ U tom kontekstu značaj Narone u djelu Περίπλους (Oplovbi) ističe i Pseudo Skilak. On u drugoj polovici IV.

st. pr. Kr. navodi da „(...) trijere (τριήρης) – lađe na vesla i trgovačke lađe na jedra – ploia (πλοῖα) uplovljavaju 80 stadija uzvodno uz rijeku Naron do velikog jezera i otoka u njemu koji je pogodan za zemljoradnju“.²

Zapravo, to je vrijeme (po B. Marijanu riječ je o 5. fazi željeznog doba na južnojadranskom području) kada se i na prostoru Hercegovine, posebno njezinom istočnom dijelu, sve više osjećaju grčko-italski utjecaji.³ Kasnije će tijekom

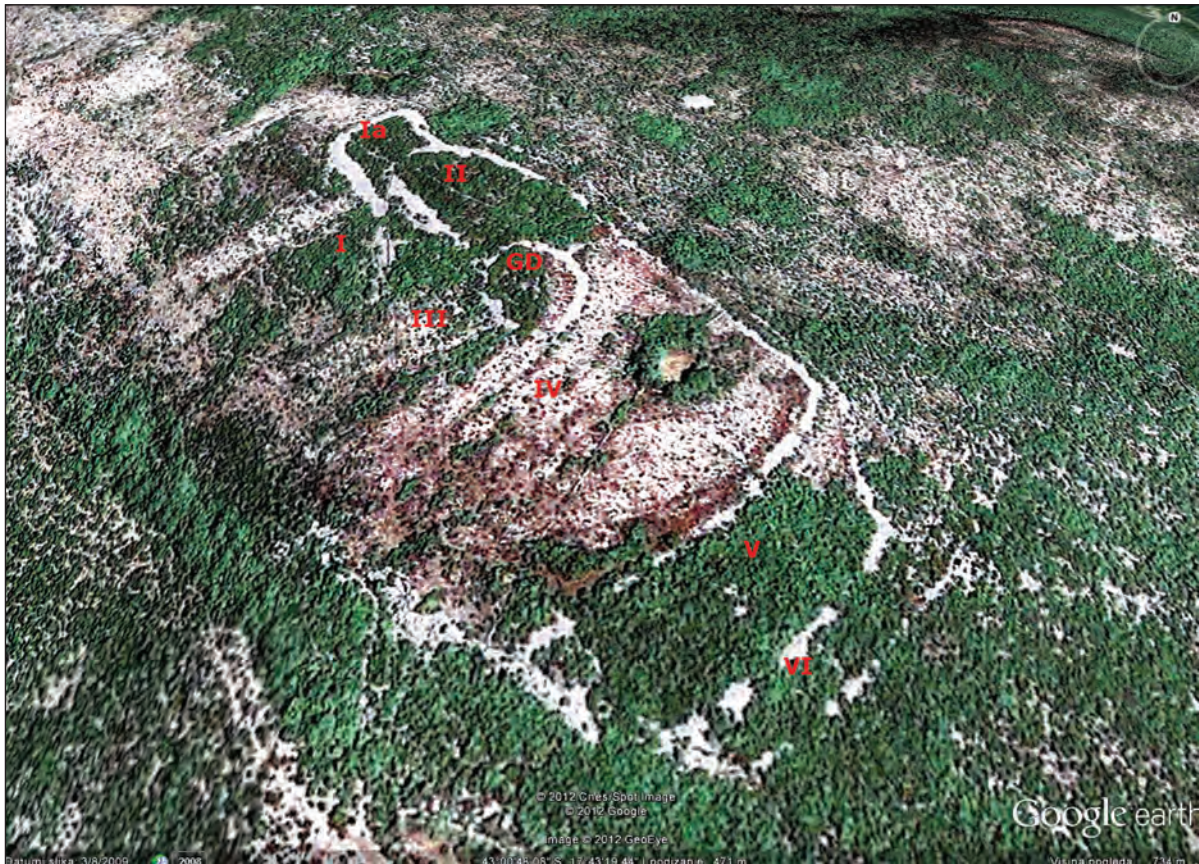
Sl. 1. Delta rijeke Neretve s lokacijom gradine na Kolojanju (satelitski snimak, prema Google Earth)

¹ Cambi / Pasini 1980, 286.

² Isto, 278-279; Gabričević 1980, 165, fn. 6.

³ Marijan 2001, 86-103; 160-161.

Sl. 2. Gradina Kolojanj (satelitski snimak Google Earth)

sljedećih stoljeća biti prihvaćene različite tekovine helenističkog svijeta što će ove krajeve, iako na periferiji grčkog svijeta, uvesti u taj kulturni krug. Najznačajniji posrednik, pritom, bila je rijeka Neretva. Svojim tokom povezala je istočnu obalu Jadrana s njezinim zaleđem, određujući tako sveukupan kulturno-povijesni razvoj čitave regije. Iako posuđe s Hiosa i Tasosa do sada nije pronađeno, različit arheološki materijal potvrđuje značaj ove regije i doprinos Neretve takvom razvoju.⁴

Uloga trgovišta u njezinoj delti neosporno je bila velika. Preko nje ostvarene su veze s različitim grčkim krajevima izravno s prekomorskim kolonijama južne Italije i Sicilije ili posredovanjem Ise, Fara i Korčule na srednjodalmatinskim otocima.⁵ Ipak, arheološka istraživanja (iako obilježena iznimno uspješnim istraživanjima tijekom zadnjeg desetljeća prošlog stoljeća, posebno otkrićem *Augusteuma* te rezimirana, između

ostalog, na dva znanstvena skupa održana u Metkoviću 1977. i 2001. god.) nisu u onom razmjeru u kojem bi se, s obzirom na značaj lokaliteta, ali i čitavog prostora, mogla očekivati.⁶ Njima je aktualiziran niz pitanja, a, između ostalog, i onih vezanih za Pseudo-Skilakovo jezero, poznato iz 24. poglavlja Pseudo-Skilakove *Oplovice*, od niza znanstvenika povezano s deltom Neretve.⁷ U zadnje vrijeme postavlja se pitanje: radi li se ovdje o jednom ili, vrlo moguće, o dva emporija – jednom helenističkom i drugom, zapravo, kasnijoj rimskoj Naroni.⁸ Stajalište o Naroni kao jedinstvenom emporiju u neretvanskoj delti okolnosti na terenu u cijelosti ne opravdavaju. Naime, nema dovoljno nalaza koji bi potvrdili veći značaj Narone tijekom završnih faza starijeg željeznog i tijekom helenističkog doba, što je već zamijetio C. Patsch,⁹ međutim, to ne znači da ih s

⁴ Zanimović 1980, 173-180; Gabričević 1980, 161-166; Nikolanci 1980, 155-160; Kirigin 2010, 148-149.

⁵ Katić 2009, 27-31.

⁶ Cambi 1980, 127-153; Marin 2003, 11-29; Marin 2002, 415-421; Katić 2009, 21-22.

⁷ Patsch 1906, 367-369; Suić 1955, 128-185.

⁸ Katić 2009, 22.

⁹ Patsch 1996, 367-368.

obzirom na karakteristične geološke pojave ovog područja u budućnosti nije moguće očekivati.

Za razliku od Narone (Vid kod Metkovića), nešto je drugačija situacija s njezinim neposrednim, ali i nešto daljim okruženjem kako u Republici Hrvatskoj tako i u Bosni i Hercegovini. Osim Male gradine koja se nalazi neposredno iznad Čapljine¹⁰ (poznata još od 1906. god.), nedavno su registrirani lokaliteti: Masline u Desnima na gradini Lukavac, nedaleko od Narone u RH i Dubine u Doljanima, smješten neposredno ispod gradine uz lijevu obalu rijeke Neretve u Bosni i Hercegovini. Na njima je pronađen zanimljiv arheološki materijal koji helenizam na ovim prostorima omogućava sagledavati u novom svjetlu.¹¹ Pored njih, ovom prigodom, pozornost bih skrenula na još jedan gradinski lokalitet, zapravo jednu od najvećih, a zbog položaja na kojem se nalazi zasigurno i jednu od značajnijih dosada neregistriranih gradina u donjem toku rijeke Neretve (Sl. 2).¹²

S oko 370 m dužine i 170 m širine, približno pravokutnog oblika, smještena je na istaknutom platou visoko iznad Hutovog blata kod danas slabo naseljenog mjesta Kolojanja u zaleđu općine Neum na 486 m nadmorske visine. Koliko se bez obavljenih istraživanja zasada može reći, radi se o gradini složenog tipa s izraženim elementima unutarnje podjele. To znači da je čini više zasebnih dijelova (cjelina) koji su mogli nastati istovremeno ili u intervalima *dodavanjem novih integralnih prostora prvobitnom jezgru*.¹³ Na terenu ih se, zasada, prepoznaje šest, međutim, nije moguće ustvrditi jesu li, u ovom kontekstu, sekundarna pojava ili su dio integralnog prostora gradine. Između njih posebno se izdvajaju dvije cjeline: pristupni prostor s ulazom i gradinska dominanta, *središte naselja*. Gradinska dominanta, GD prostor koji se inače doživljava kao mjesto naglašenog značaja za čitavu zajednicu, na tlocrtu ove gradine vrlo je prepoznatljiva (Sl. 3 i 4). Smještena je na posebno istaknutom mjestu, u ovom slučaju izvan centralnog gradinskog

Sl. 3. *Gradinska dominanta* (kružni bedem) (foto: S. Vasilj)

Sl. 4. *Nastavak istočnog kružnog bedema gradinske dominante* (foto: S. Vasilj)

prostora, na najvećoj točki gradine bliže sjevernom bedemu, mjestu gdje je dominirala ne samo prostorom gradine nego i daleko širim područjem. Pravilnog je kružnog oblika, promjera 43 m. Zapravo ima izgled prstenastog nasipa ispunjenog lomljenicama više od metra širine. Osim ovog iznimno upečatljivog prostora na gradini se, na izdvojenoj cjelini Prostor IV, također bliže sjevernom bedemu, uočava još jedna formacija eliptičnog oblika veličine 23 x 31 m. Za razliku od okolnog terena s karakterističnom mediteranskom makijom, ovaj prostor karakterizira visoko i gusto raslinje što možda upućuje na to da je riječ o trajnoj lokvi. Te lokve se još uvijek koriste i mogu se vidjeti na više mjesta upravo ovog dijela Hercegovine.

O drugim cjelinama ove gradine za sada se teško očitovati. U nešto je povoljnijoj poziciji Prostor Ia na njezinoj sjeverozapadnoj strani gdje se očito radi o dosta složenom ulaznom prostoru i Prostor VI na suprotnoj istočnoj strani koji je

¹⁰ Patsch 1906, 374-378.

¹¹ Šiljeg 203, 267-272; Vasilj 2007, 147-150.

¹² Gradina na Kolojanju rezultat je Projekta „Podvodno i kopneno rekognosciranje područja Hutovog blata“ Ministarstva obrazovanja i znanosti Federacije Bosne i Hercegovine. Ovom prigodom posebno se zahvaljujem mr. sc. geologu Goranu Glamuzini koji nam je skrenuo pozornost na zanimljive kamene konstrukcije na ovoj lokaciji.

¹³ Suić 1976, 66.

nesumnjivo obrambenog karaktera. Ipak, njezin karakter na terenu određivao je istaknut, dominantan položaj. Osim što se sam po sebi doimao iznimno sigurnim, dodatno joj je zaštitu na terenu pružao čitav, vrlo prepoznatljiv, fortifikacijski sustav. Čini ga impresivan vanjski bedem približne dužine 5,5 km podignut čitavom dužinom njezinog perimetra. Međutim, zbog stanja na lokalitetu, velikih urušavanja i nepristupačnog terena zaraslog u neprohodnu makiju, o ovom bedemu teško je pružiti više podataka. S izuzetkom manjeg poteza na jugozapadnoj strani, zbog činjenice da je na terenu dosta prepoznatljiv, na neke njegove elemente ipak je moguće skrenuti pozornost. Radi se o bedemu približno pravilnog toka s pregibom na jugozapadnoj strani ispred gradini pristupnog prostora. Iako njegova struktura i druge karakteristike zasada nisu poznate, može se zaključiti da sa širinom od 2 i više metara, ovisno o položaju, danas ima izgled jednostavnog nasipa od lomljenog kamena. Izuzetak je pristupni prostor gdje se na jugozapadnom

dijelu perimetra nalazio glavni ulaz. U odnosu na liniju bedema bio je smješten bočno s izraženim istakom na lijevoj strani zbog, neosporno, što učinkovitije obrane s te, neprijatelju lakše dostupne strane. Inače, s obje strane ulaza nalaze se masivne kamene konstrukcije, vjerojatno ostaci obrambenih tornjeva, i danas dobro vidljivi (Sl. 5). O tomu s koliko su pozornosti građeni svjedoče ostaci njihove konstrukcije pri čemu se između lomljenica vide veći, grubo obrađeni kameni blokovi. U cilju što bolje zaštite, iza ulaznog prolaza nalazio se jedan relativno manji bedemom ograđen prostor označen kao Prostor Ia koji je je kroz otvor ili vrata otvorena na bedemu omogućavao pristup unutrašnjim dijelovima gradine. Zanimljivo konstruktivno rješenje ovog složenog obrambenog sustava još je jedan bedem, nešto uži, po izgledu danas jednostavan suhozid. Odvajao se od vanjskog bedema na sjeveroistočnoj strani gradine, točnije od Prostora V, tako što je paralelno s njim čitavom dužinom pratio njezin perimetar do nivoa ulaznog Prosto-

Sl. 5. Ulazni prostor s ostacima obrambenih kula (foto G. Glamuzina)

Sl. 6. Pogled prema donjoj Neretvi i delti (foto: S. Vasilj)

ra Ia na suprotnoj strani. Moguće da se, u ovom slučaju, radilo o hodnoj liniji koja je braniteljima omogućavala određenu komunikaciju između ovih dvaju suprotnih dijelova gradine.

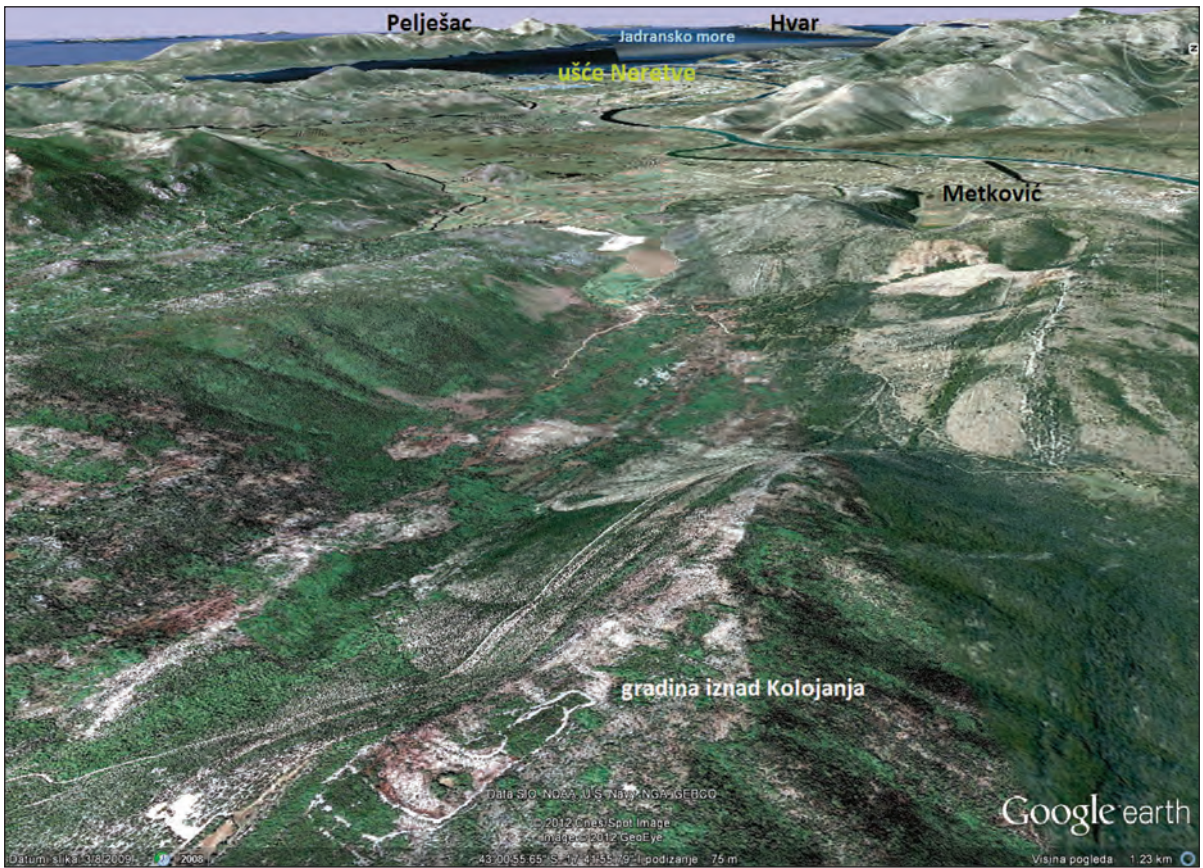
Sustav obrane, osim ovog, činio je i niz drugih na terenu još uvijek prepoznatljivih, vjerojatno naknadno podignutih bedema. Vidljivi su na potezu ispred glavnog ulaza i utvrđenog ulaznog prostora uz južni bedem gdje se uočavaju određene intervencije, moguće neka proširenja ili potporni zidovi. Obrambenu ulogu svakako su mogli imati i bedemi, bolje reći zidovi koji su, kako je već predočeno, unutarnji prostor gradine dijelili na zasebne dijelove. Ipak, o tomu će se moći govoriti tek nakon istraživanja, kada će biti moguće pružiti odgovore na brojna pitanja koja se u kontekstu jednog ovakvog lokaliteta postavljaju.

Za sada dovoljno je ukazati na važnost položaja na kojem se nalazila, a s kojeg se pruža nevjerojatan, zapravo fascinirajući pogled na široki prostor donje Hercegovine (Sl. 6). Očito da je mjesto odabrano smišljeno od onih (u ovom slu-

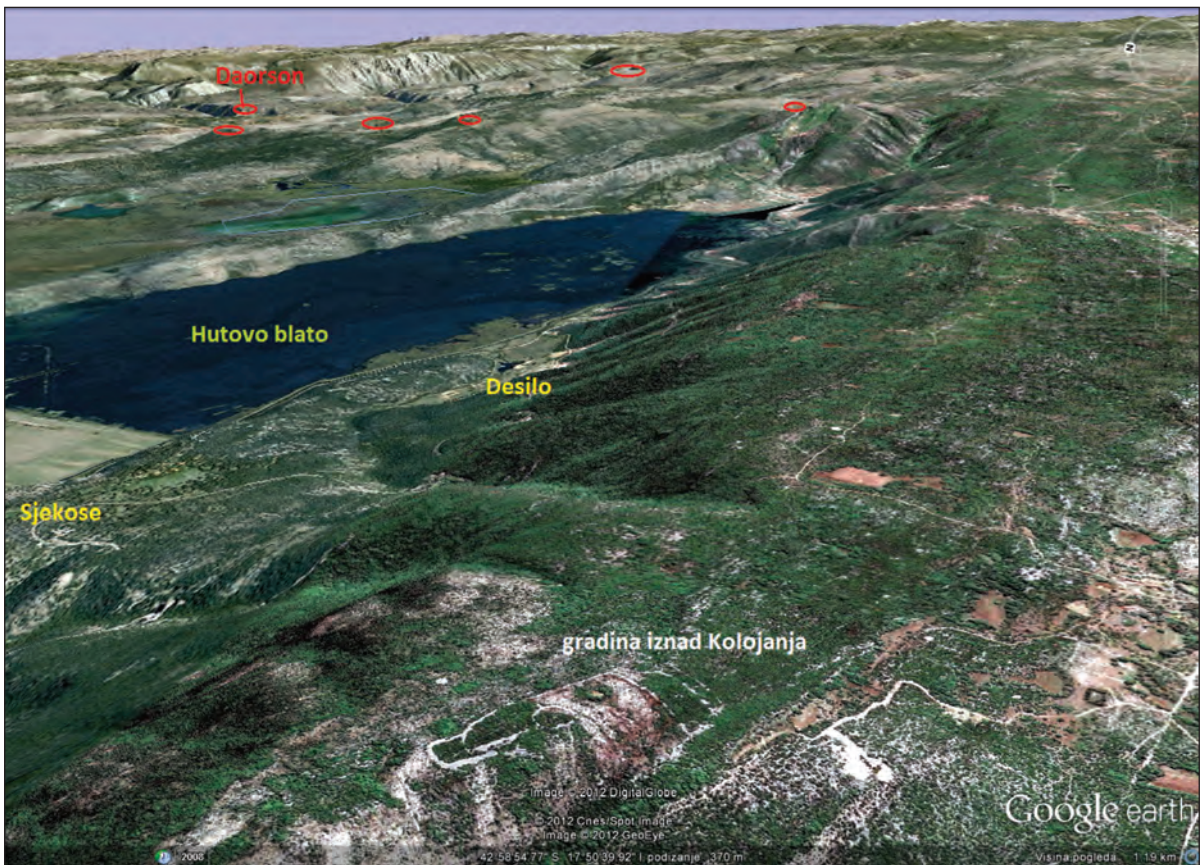
čaju uvjerena sam Daorsa) koji su s jedne strane bili svjesni ove pozicije, a s druge uloge koju je na takvom mjestu trebala preuzeti. Svojim gospodarima omogućavala je pod kontrolom imati ne samo donji tok rijeke Neretve, njezinu deltu, Neretvanski kanal i pomorski prolaz prema Pelješcu i Hvaru (Sl. 7) nego i široki prostor Hutovog blata sa svim jezerima (Sl. 8), prometne pravce prema Popovom polju, Stocu (Sl. 8), Neumu i istočnoj Hercegovini. Također je kontrolirala najbliži put prema Ošanićima (udaljenim tek 12 km prema sjeveroistoku), toku rijeke Neretve sjeverno od Čapljine i dolini Trebižata, otvorenu prema zapadu, duboko u unutrašnjost delmatskog teritorija (Sl. 9).

S posebnom pozornošću treba je promatrati u odnosu na donju Neretvu i plovni put koji je od emporija u delti vodio prema unutrašnjosti uzvodno do rijeke Krupe, a zatim njezinim starijim tokom (danas vidljiv ispod Svitavskog jezera) do Svitave, zapravo krajnje točke na istoku Hutova blata (Karta 1). Njegov značaj na terenu

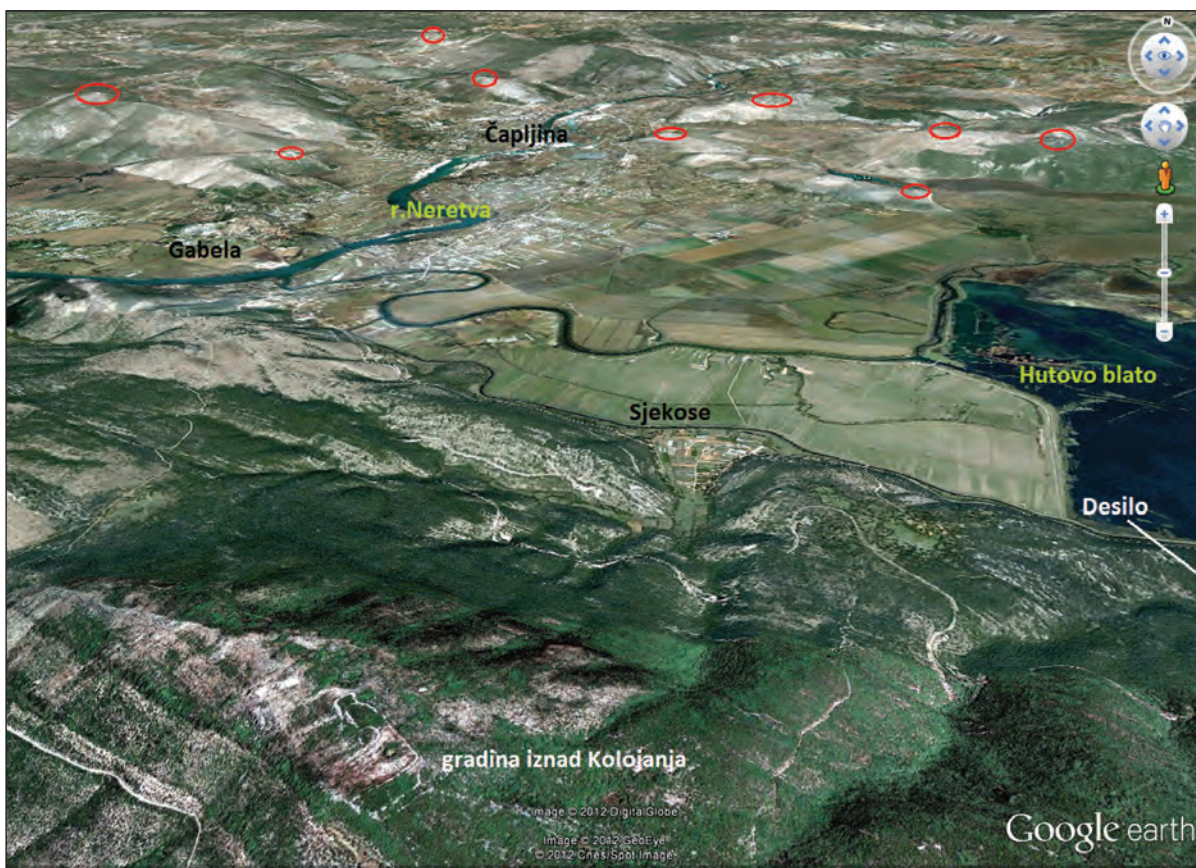

Sl. 7. Položaj gradine Kolojanj prema ušću Neretve, Pelješcu i Hvaru

Sl. 8. Položaj gradine Kolojanj prema Hutovom blatu, jezeru Desilo i Daorsonu

Sl. 9. Položaj gradine Kolojanj prema Čapljini, sjevernoj Neretvi i na zapad prema Ljubuškom

Sl. 10. Pogled sa sjeverne strane Hutovog blata na gradinu Kolojanj i položaj lokaliteta Desilo i Sjekose (foto: S. Vasilj)

Sl. 11. Reljef Dioskura iz Dračeva (prema Paškvalin 1980.)

Sl. 12. Pogled na Hutovo blato i jezero Desilo s istoka, označene pozicije lokaliteta Desilo i gradine Kolojanj (foto: Solvej)

Karta 1. Plovni i kopneni put trgovišta u Naroni do Desila (izradio A. Abdurahmanović)

potvrđuje niz lokaliteta: Tasovčići koji su na sebe davno skrenuli pozornost,¹⁴ Dubine-Doljani gdje je pronađen zanimljiv arheološki materijal koji, osim što potvrđuje kontinuitet ovog naselja od prapovijesti do srednjeg vijeka, posebno svjedoči o njegovu značaju u helenističko doba,¹⁵ Sjekose gdje su registrirani ostaci većeg naselja, Dračevo s reljefom Dioskura,¹⁶ (Sl. 11) božanskih blizanaca, „jahača bijelih konja“ koji su uklesani u živu stijenu upravo uz ovaj put bdjeli nad životima njegovih lađara, putnika i konjanika, te jezero Desilo koje se s bogatim arheološkim materijalom, osim što svjedoči o različitim kulturnim utjecajima od eneolitika do kasnog srednjeg vijeka, promovira kao značajna luka, posebno prometna tijekom zadnjih stoljeća stare ere¹⁷ (Sl. 10). Zbog takvog značaja jezero Desilo ne bi trebalo promatrati izvan konteksta gradine na Kolojanju. Na to ukazuje i situacija na terenu. Zbog tek nešto više od 1,5 km udaljenosti, jeze-

ro Desilo se čini kao logičan punkt – luka preko koje je ova gradina komunicirala s emporijem u Naronu. Međutim, čini se da redovita trgovačka razmjena nije jedino za što su gospodari gradine na Kolojanju koristili ovu luku. Razloga je očito bilo i drugih. Jezero Desilo, svojim zanimljivim položajem izdvojeno od centralne vodene mase Hutova blata i zavučeno između dvaju brda Puplica i Lopate, tvorilo je skrovitu luku koja je gospodarima s Kolojanja neosporno pružala zaštitu i pri gusarskim aktivnostima koje zasigurno u ovakvim uvjetima nisu izostajale. Dapače, u to vrijeme piraterija je česta te i službeno potvrđena aktivnost ilirskih zajednica na većem, posebno južnom dijelu istočnojadranske obale koju je, s obzirom na položaj, jednim dijelom sigurno i kontrolirala (Sl. 12).

Dominantan položaj i kontrola širokog prostora, posebno donje Neretve i njezine delte, potiče na promišljanje o važnosti gradine na Kolojanju kroz duži vremenski period, pa razumljivo i tijekom rimskih vojnih djelovanja posljednjih stoljeća prije Krista. Pritom se teško oteti dojmu da zbog takvog strateškog značaja nije činila

¹⁴ Bojanovski 1988, 98.

¹⁵ Vasilj 2012, 113-134.

¹⁶ Paškvalin 1980, 53-61.

¹⁷ Atanacković-Salčić 1981, 11-26; Vasilj 2007, 147-150; Vasilj / Forić 2009, 156-163.

važnu kariku u obrambenom sustavu, zapravo mostobranu uspostavljenom na donjoj Neretvi od Rimljana i njihovih saveznika Daorsa, na čijoj teritoriji se nalazila, te njima suprotstavljenih, ekspanzionistički raspoloženih Delmata.¹⁸ Na Daorse pritom ne bi trebalo gledati, što je do sada bio slučaj, kao na snagu koja je Rimljanima osiguravala pozadinsku zaštitu¹⁹ nego kao na partnera koji je svojim saveznicima bio u stanju pružiti izravnu i brzu pomoć. Ne vjerujem da upravo gradina na Kolojanju nije primjer za to. Očito da je upravo s nje bilo moguće intervenirati na široj teritoriji jer je, primjerice, od Narone, Vida kod Metkovića, udaljena ne više od 6-7 km.

Svoje savezništvo Daorsi su dugo dokazivali. Već 156. god. pr. Kr. pružaju potporu, najprije Gaju Marciju Figulu u vrijeme pohoda u delmatsku zemlju kada je zbog zime bio prinuđen napustiti ratište te se povući u područje sigurne Nerone, a zatim njegovom uspješnijem nasljedniku Publiju Korneliju Scipionu Naziki, osvajaču Delminija, 155. god. (zapravo sve do sredine 1. st. pr. Kr. kada se Publije Vatinije pod pritiskom Delmata 44. god. pr. Kr. iz Narone morao povući, ne negdje blizu nego na jug, u sigurni Dirahij).²⁰ Tada su se napušteni Daorsi našli na udaru ratobornih Delmata. Poraza koji je uslijedio sigurno nije bila pošteđena niti gradina na Kolojanju, ali o tomu će zasigurno bolje posvjedočiti istraživanja koja bi se na terenu trebala dogoditi i pružiti odgovore na brojna pitanja koja za sada nedostaju.

Summary

Gradina Kolojanje – Meetingplace of the masters of Neretva

In the hinterlands of the Neum municipality there are remains of an impressive hilltop settlement (gradina) about 380 m long and 170 wide and placed on the high plateau above the Hutovo blato and delta of Neretva River close to the Kolojanj village. It is a complex type of gradina with six areas encircled with

¹⁸ Zaninović 1976, 169-184; Zaninović 1980, 173-180; Gabričević 1980, 161-163.

¹⁹ Zaninović 1980, 1; Gabričević 1980, 162, fn. 14, 15, 16.

²⁰ Bojanovski, 1988, 40; Zaninović, 176.

walls which were protected by the strong fortification system. In this complex are clearly visible: approaching area with the complicated entrance and city dominance. The entrance was placed on the left side from the wall line. It was protected by the ISTAKA on the left side and towers which are still visible. City dominance is the most prominent point of the gradina, as well as the most significant area for the whole community. It has a shape of the ring wall of 43 meters in diameter and it is made out of the chopped stones. By its prominent placement gradina ensured the control of the wide area: lower Neretva, mouth of the river, channel of Neretva and maritime passage to Pelješac peninsula and Hvar, area of Hutovo blato, communications to Popovo polje, Neum and Ošanići (Daorson) as well as to Neretva river northern from Čapljina and river Trebižat on the west. Special attention have to be paid to its role in the context of lower Neretva and its mouth since many important routes were leading through this area to the hinterlands there during the last centuries BC. Many discovered sites confirm this thesis. The Desilo lake is promoted as an important harbour along with the sites Tasovčići, Doljani, Dračevo. We also have to emphasize its strategic importance for the period of the Roman military activities in this area, especially in the last decades of the old era, where it makes an important part in the system of defence. Actually it plays a bridgehead between Romans and their allies Daorsi and bellicose Delmati on the other side.

Literatura

Atanacković-Salčić, V. 1981, Arheološko nalazište na području Hutova Blata, Hercegovina, 1, Mostar 1981, 11-26.

Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela ANUBiH LXVI, CBI ANUBiH/6, Sarajevo 1988.

Cambi-Pasini, N. 1980, Antički izvori o Naroni i Neretvi. Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, 5, Split 1980, 279-293.

Cambi, N. 1980, Antička Naroni – urbanistička topografija i kulturni profil grada. Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, 5, Split – Zagreb 1980, 127-153.

Cambi, N. 1988, Naroni u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranoj antici. Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih kulturnih kretanja u jugoistočnoj Europi, Sarajevo 1988, 39-56,

Gabričević, A. 1988, Naroni i Grci. Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, 5, Split – Zagreb 1988, 161-167.

- Katić, M.* 2009, Urbanistički i kulturni profil antičke Isse, Doktorska disertacija, Zadar 2009.
- Kirigin, B.* 2004, Faros, parska naseobina, prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji, VAHD, 96, Split 2004, 9-301.
- Marijan, B.* 2000, Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija), VAHD, 93, Split 2000.
- Marin, E.* 2002, Novi helenistički nalaz iz Salone i Naronne, Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana, Split 2002, 415-421.
- Marin, E.* 2003, Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988.-2001., Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, izdanja HAD-a, 22, Zagreb 2003, 11-50.
- Nikolanci, M.* 1980, Iris Ilyrica. Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, 5, Split – Zagreb 1980, 155-160.
- Paškvalin, V.* 1974, Interpretacije likovnih predstava na stijeni kod Dračeva (Čapljina), Starinar, XXIII, Beograd 1974, 53-61.
- Patsch, C.* 1906, Pseudo-Skilakovo jezero, GZM, XIII, Sarajevo 1906, 367.
- Suić, M.* 1953, Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo-Skilakova Peripla, GZM, 8, Sarajevo 1953, 111-129.
- Suić, M.* 1976, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976.
- Šiljeg, B.* 2003, Neki antički lokaliteti naronitanskog agera, HAD, 22, Zagreb 2003, 267-272.
- Vasilj, S.* 2007, Lake Desilo, Hutovo blato: Archaeological investigations – Short report, Proceedings of the 13 Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, Zadar, Croatia 2007, 147-150.
- Vasilj, S. / Foric, M.* 2009, The Secrets of the Illyrian Warriors' Harbor. Skyllis 2, DEGUWA, Pretzfeld 2009, 156-163.
- Vasilj, S.* 2012, Arheološki lokalitet Doljani – Dubine u općini Čapljina, Bosna i Hercegovina, Prilog istraživanja donjeg toka rijeke Neretve, Godišnjak CBI ANUBiH 39, Sarajevo 2012.
- Zaninović, M.* 1966, Ilirsko pleme, Delmati, I. dio, Politička povijest i teritorijalna rasprostranjenost, Godišnjak ANUBiH 4, CBI 2, Sarajevo 1966, 23-33.
- Zaninović, M.* 1976, Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali, Materijali XII, Beograd 1976, 169-184.
- Zaninović, M.* 1998, Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike. Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, 5, Split – Zagreb 1998, 173-180.